# DE MISSA SALISBURGENSIS [1682] VAN HEINRICH IGNAZ FRANZ VON BIBER

In ieder boek over muziekgeschiedenis is zijn naam te vinden: Orazio Benevoli (1605-1672), beroemd vanwege zijn 53-stemmige feestmis voor de inwijding van de Dom te Salzburg in september 1628. Toch zijn er maar weinigen die de muziek van Benevoli kennen of deze mis ooit hebben gehoord.
Omstreeks het jaar 1875 vond Innozens Achleitner, dirigent van het Salzburgse domkoor bij een plaatselijke groentehandelaar een partituur van gigantische afmetingen, die op het punt stond te worden gebruikt voor het verpakken van de waren. Achleitner, onder de indruk van het formaat en de al op het eerste gezicht interessante inhoud, haalde de handelaar over hem het 'pakpapier' te verkopen. Het bleek te gaan om een vijfdelige mis plus een hymne, genoteerd op 54 notenbalken. Het formaat van het manuscript is 83 cm hoog bij 56 cm breed. Een naam van een componist is niet vermeld.

Achleitner toonde zijn juist verkregen bezit aan de musicoloog dr. August Wilhelm Ambros, die op dat moment in Salzburg onderzoekingen deed voor een boek over muziekgeschiedenis. In het kader van dit onderzoek had Ambros al de belangrijkste bibliotheken van Europa bezocht en honderden muziekstukken van de middeleeuwen tot en met de zeventiende eeuw bestudeerd en beschreven. Daarbij waren hem de partituren van de Italiaan Benevoli in het bijzonder opgevallen omdat ze zijn geschreven voor relatief grote aantallen stemmen: 24, 32, 36 en zelfs 48. In zijn in 1878 verschenen boek maakte dr. Ambros dan ook gewag van de enorme partituur, die hij bij Achleitner had kunnen bestuderen en schreef daarbij de muziek zonder meer aan Benevoli toe.

Omdat er toch een aanleiding zou moeten bestaan tot het schrijven van een dergelijk groot werk, nam hij aan dat het de plechtige inwijding van de Dom betrof, in september 1628.
De partituur kwam in 1884 door schenking in het bezit van het Museum Augusteum in Salzburg, waar het zich nog steeds bevindt en er een van de pronkstukken is. Het is geen wonder dat de toenmalige curator, steunend op de autoriteit van dr. Ambros, een titelblad liet maken waarop hij schreef: '*Zur Einweihung der Domkirche in Salzburg componirt von Orazio Benevoli / Anno 1628, den 24. Septbr*.'
Op het etiket van de bewaarmap die speciaal voor deze partituur moest worden gemaakt, schreef hij: '*Messe in C für 16 Singstimmen und Orchester von Orazio Benevoli, Päbstlicher Kapellmeister an der St. Peterskirche in Rom von 16.. [bis] 1662'*.

Decennia lang werd Benevoli ten onrechte beroemd met een compositie die hij niet had geschreven. Ambros had zich eigenlijk al de volgende vragen moeten stellen:

1. Hoe kan het dat men voor zo'n belangrijke festiviteit als de inwijding van een Dom de opdracht voor de officiële muziek geeft aan een (nog) onbeduidend dirigentje van 23 jaar?
2. Waarom werd de titlaire kapelmeester in Salzburg voor deze opdracht gepasseerd?

Nader onderzoek had uitgewezen, dat Benevoli in 1628 helemaal geen pauselijk kapelmeester aan de St. Pieter was; dat is hij pas veel later geworden. In de laatste jaren van zijn loopbaan was hij kapelmeester aan de Santa Maria Maggiore.
Bovendien geeft te denken dat zijn naam nergens wordt genoemd in de uitvoerige verslagen die er van de feestelijke inwijding van de Dom in Salzburg zijn gemaakt.
Dr. Ambros heeft de partituur natuurlijk kunnen lezen maar blijkbaar gaven die 54 notenbalken hem onvoldoende houvast om zich een voorstelling van de klank te kunnen vormen. Wie de partituur leest begrijpt direct dat de hier gehanteerde muzikale stijl thuishoort in de tweede helft van de zeventiende eeuw, niet in de eerste. Nu zijn er twee nieuwe vragen te beantwoorden:

1. Als Benevoli niet de componist is van mis en hymne. Wie is het dan wel?
2. Als mis en hymne niet zijn geschreven voor de inwijding van de Dom in 1628, voor welke

kerk, voor welke gelegenheid en in welk jaar zijn ze dan wel geschreven?

De tweede vraag is het gemakkelijkst te beantwoorden en leidt ons vanzelf naar de eerste. De sleutel van het antwoord ligt in de tekst van de hymne. Daarin komen de woorden voor: '*Applaude patria Rupertum celebra*' en verderop: '*Vive Salisburgum, gaude*'. Rupertus (Ruprecht) was de eerste bisschop van Salzburg en is de patroonheilige van de Dom. Hij leefde in de zevende eeuw en kwam omstreeks het jaar 650 naar Salzburg. Zijn naamdagen worden gevierd op 24 september (geboorte) en 27 maart (overlijden). Het bisdom Salzburg werd gesticht in het jaar 682 en dat vormde in 1682 de aanleiding tot een groots opgezet herdenkingsfeest.

Van de festiviteiten in 1682 werden uitvoerige verslagen gemaakt, die in boekvorm werden gepubliceerd ('Historiae Salisburgensis', Salzburg, 1692, pg. 940-951; exemplaar UB Salzburg, sign. 1241 I). De kroniekschrijver vermeldt wel het feit dat er een mis is uitgevoerd maar zegt verder niets over het werk zelf en de uitvoering, laat staan dat hij de naam van de componist noemt. Een gelukkige omstandigheid komt ons te hulp: van de uitvoering is een prent gemaakt (die tussen 1682 en 1686 verspreid werd), waarop zes groepen muzikanten zijn te zien. Dat klopt met de structuur van mis en hymne, die is geschreven voor zes groepen plus twee elders opgestelde (dus onzichtbare) groepen plus twee orgels. Met deze gegevens zullen wij van mis en hymne in het vervolg kunnen spreken van 'Missa Salisburgensis'.

Kapelmeester van de Dom was in het jaar 1682 Andreas Hofer (1692-1684); plaatsvervangend of tweede kapelmeester was Heinrich Ignaz Franz von Biber (1644-1704). Beiden waren in 1678 benoemd en tevens werkzaam aan het hof van de aartsbisschop van Salzburg.
Een opdracht tot het schrijven van een groot feestelijk werk ter ere van de heilige Rupertus en een 1000-jarig jubileum, een werk dat in de Dom van Salzburg zou worden uitgevoerd, zo'n opdracht kon niet anders dan gegeven worden aan een Salzburgse musicus, die in de dagelijkse praktijk met kerk en uitvoerenden was verbonden. (Deze stelling kan weliswaar niet met honderd procent zekerheid als bewijs gelden maar de waarschijnlijkheid is groot.) Voor deze opdracht kwamen in eerste instantie Hofer – als hoogste in rang – en Biber in aanmerking.

Het definitieve antwoord op de vraag wie met de grootste waarschijnlijkheid de componist van de 'Missa Salisburgensis' is, kan worden gegeven aan de hand van de composities waarvan we zeker zijn wie de componist is. Van Hofer werden twee bundels kerkmuziek gedrukt (psalmen en offertoria; UB Salzburg), terwijl drie missen en enkele kleinere werken in handschrift bewaard zijn gebleven. Vier zijn door hemzelf gesigneerd zodat we weten hoe zijn handschrift eruit zag. Geen enkele compositie is voor een zeer grote bezetting geschreven. Van Biber kennen we 6 missen, 2 Requiem en 13 kleinere composities. Hiervan zijn er 5 geschreven voor een grotere bezetting (meer dan 24 stemmen), alle 5 vóór het jaar 1682. Het is dus aannemelijk dat Biber in 1682 al een zekere ervaring had in het schrijven voor grotere bezettingen terwijl zijn superieur Hofer deze wellicht niet had. Tenslotte zijn er de mogelijkheden van een gedetailleerd stylistisch vergelijk tussen de composities van Hofer, die van Biber en de 'Missa Salisburgensis'. Het gaat te ver hier de verschillende vergelijkingsmethoden en -criteria te bespreken maar het resultaat is, dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden aangenomen dat de 'Missa Salisburgensis' is geschreven door Heinrich Ignaz Franz von Biber, in 1682 de vice-kapelmeester van de Dom in Salzburg.

Biber werd geboren in Stràz pod Ralskem, een stadje in het uiterste noorden van het tegenwoordige Tsjechië en kwam al op jeugdige leeftijd als violist in de kapel van de bisschop van Olomouc [Olmütz], zo'n 200 km ten oosten van Praag) terecht. Over zijn opleiding is niets bekend maar gezien het zeer hoge peil van zijn vioolspel (te zien aan zijn composities voor viool) is het voorstelbaar dat hij enige tijd in Italië heeft gestudeerd. In 1673 werd hij opgenomen in de kapel van de aartsbisschop van Salzburg waar hij vijf jaren later als vice-kapelmeester van de Dom werd

benoemd. Hij woonde de rest van zijn leven in Salzburg en stierf daar in 1704 als aangezien componist (van virtuoze muziek voor viool) en solist. Zijn specialiteit was het 'anders dan normaal' stemmen van de vioolsnaren, waardoor allerlei akkoorden en effecten mogelijk worden, die normaliter onspeelbaar zijn. Zijn kerkelijke muziek en opera's werden als 'gebruiksmuziek' beschouwd en daarvan werd tijdens zijn leven niets gedrukt. Gemeten naar de muzikale kwaliteit van alleen al zijn gedrukte composities kan hij worden beschouwd als een van de grootste componisten van de zeventiende eeuw. Keizer Leopold I verhief hem in 1690 in de adelstand.

De 'Missa Salisburgensis' is geen buiten-proportioneel werk; de uitvoeringsduur is ongeveer 40 minuten (inclusief de hymne). Buiten-proportioneel is wel de bezetting. Dit had tot doel de pracht en praal van kerk en hof in Salzburg te demonstreren en daarvoor werden alle beschikbare mogelijkheden te baat genomen. Composities voor zeer grote bezetting komen in de Barok-periode wel vaker voor bij bijzondere gelegenheden als vorstenhuwelijken, jubilea, etc. maar er zijn meer vermeldingen van dergelijke stukken dan bewaard gebleven partituren.

De oorspronkelijke bezetting van de 'Missa Salisburgensis' is voor 8 koren (lees 8 groepen van stemmen en/of instrumenten) als volgt:

koor I 8-stemmig koor (SSAATTBB) met orgel

koor II 6 strijkers: 2 violen, 2 alten, 2 gamba's

koor III 6 houtblazers: 2 hoge, 2 lage blokfluiten, 2 schalmeien

koor IV 7 koperblazers: 2 clarini, 2 cornetti, 3 trombones [NB. cornetti hebben een houten buis maar het mondstuk van een trompet]

koor V 8-stemmig koor (SSAATTBB)

koor VI 6 strijkers: 2 violen, 2 alten, 2 gamba's met orgel voor de koren II tot en met VI

koor VII 4 trombones (3 trompetten, trombone), pauken

koor VIII 4 trombones (3 trompetten, trombone), pauken

In Salzburg werd deze mis gemusiceerd op acht verschillende locaties in de kerk, waarbij de vier gaanderijen ook werden gebruikt. Of er acht dirigenten zijn geweest is niet op te maken.
We zagen al dat de partituur van de 'Missa Salisburgensis' sinds 1884 in bezit is van het Museum Carolino Augusteum in Salzburg. Uitvoeringsmateriaal is zoek geraakt. De (eerste) hoogleraar muziekwetenschap in Wenen, prof. dr. Guido Adler bezorgde in 1903 een uitgave van de partituur in de gerenommeerde editie 'Denkmäler der Tonkunst in Oesterreich' (deel X/1). Deze uitgave is een monument van notendrukkunst: alle 53 partijen plus een orgel-uittreksel (voor gemakkelijker leesbaarheid) zijn steeds op één bladzijde onder elkaar geplaatst. Helaas bevat de uitgave een aantal drukfouten. Omstreeks het jaar 1900 stond de muziekwetenschap nog in de kinderschoenen en het redigeren van een dergelijk omvangrijk en gecompliceerd werk is geen sinecure.

Toen in 1999 het bestuur van de 'Stichting Rolduc 900 jaar' besloot om de 'Missa Salisburgensis' in het jubileumjaar (2003) tot uitvoering te laten komen, was dan ook het eerste probleem: waar halen we een bruikbare partituur vandaan? Er bestonden op dat moment al drie cd-opnamen van de mis. Bij navraag bleek dat er voor iedere opname/uitvoering speciaal een gecorrigeerde partituur met bijbehorend uitvoeringsmateriaal vervaardigd had moeten worden. Dat stond ons dus ook te wachten.

Een tweede probleem was de grote bezetting waarin ook enkele instrumenten die in de huidige praktijk relatief weinig worden bespeeld en waarvan het aantrekken een moeilijke en kostbare zaak zou worden.
Hier kwam het geluk ons te hulp. Uit een vermelding in de 'Biographie universelle des musiciens' (2e druk, Paris 1860) van de Belgische muziekgeleerde F. J. Fétis bleek, dat deze in het bezit was van een partituur (toen nog toegeschreven aan Benevoli), die qua beschrijving voldeed aan de 'Missa Salisburgensis'. We konden deze partituur opsporen ('Bibliothèque Royale, Bruxelles') en deze blijkt geschreven te zijn in het eerste kwart van de negentiende eeuw. Er vallen twee zaken op: de bezetting is gereduceerd van 53 tot 36 partijen en – vergeleken met de originele partituur – zijn er bijna geen schrijffouten. Dit betekent dat dit een afschrift moet zijn van de oorspronkelijke partituur. Wie heeft dan dit afschrift gemaakt? Fétis heeft het in een tijdschriftartikel ('La Revue Musicale' deel XII) over een zekere M. Perne. Deze blijkt lid te zijn geweest van de Franse keizerlijke hofkapel, een orkest dat bijna voortdurend in de nabijheid van de keizer (Napoléon) was, ook op diens buitenlandse reizen. Perne was een verwoed verzamelaar van oude handschriften en bezat een grote collectie, die na zijn dood in het bezit van Fétis kwam. Het is zeer waarschijnlijk dat Perne tijdens zijn tochten met de keizer in Salzburg is geweest.
Het als oorlogsbuit meeslepen van een kolossale partituur was wellicht wat onpraktisch maar de losse partijen, keurig opgeborgen in een map, konden gemakkelijk worden meegenomen. Dit verklaart ook waarom ze in Salzburg niet meer aanwezig zijn. Terug in Frankrijk stelde Perne met behulp van deze partijen een nieuwe partituur samen, waarbij hij de in zijn tijd 'ouderwetse' instrumenten als blokfluit, cornetto en clarino verving door fluiten, hobo's en trompetten.

Waarschijnlijk waren de partijen die Perne gebruikte om zijn partituur samen te stellen de originelen die bij de uitvoering in 1682 zijn gebruikt. De Salzburgse partituur is – blijkens een in 1995 uitgevoerd onderzoek naar watermerk, papiersoort en inkt – pas geschreven in de periode 1695-1705, dus ruim na de uitvoering van 1682 en dus stellig voor een andere gelegenheid. Naar achttiende-eeuws gebruik kon de leider van zo'n uitvoering naar believen de compositie bekorten, transponeren, anders instrumenteren, etc. Onze uitvoering maakt gebruik van de Brusselse partituur die als volgt is samengesteld:

I 8-stemmige zanggroep (solisten)

II als vorige

III 2 violen/gamba's, cello, orgel, 2 blokfluiten, 2 cornetti

IV 2 clarini, 3 trombones

V 8-stemmige zangroep (koor) plus orgel

VI als koor III (zonder orgel); enkele solistische passages zijn toebedeeld aan koor II

VII 4 koperblazers, pauken

VIII als vorige

Enkele onspeelbare passages voor de blaasinstrumenten, die de vocale partijen verdubbelen, zijn weggelaten. Met name betreft dit de partijen van de beide schalmeien, waarvoor we géén hobo's hebben willen inzetten. Dit is een in de 17e en 18e eeuw gebruikelijke en historisch verantwoorde werkwijze.

De feestelijke hoogmis ter ere van de heilige abt-bisschop Rupertus in Salzburg in 1682 werd niet

alleen opgeluisterd door een begeleide en meerstemmig gezongen mis maar ook werd een hymne voor hem aangeheven. De oorspronkelijke Latijnse tekst – van de plaatselijke hofdichter – munt niet uit door grote litteraire kwaliteit. Wij hebben deze aangepast, waarbij de naam 'Rupertus' is vervangen door 'Ailbertus', de stichter van Rolduc en als volgt luidt:

Plaudite tympana, clangite classica, fides accinite, voces applaudite
choro et jubilo pastori maximo, applaude patria Ailbertum celebra.
Vive, gaude, vive Roda, gaude Ailbertum celebra, pastori jubila.

De hymne werd uitgevoerd aan het einde van de viering, vóór de zegen.

De partituur van de 'Missa Salisburgensis' werd speciaal voor de beide uitvoeringen te Rolduc (30 en 31 mei 2004) geredigeerd en 'speelklaar gemaakt' door ondergetekende met dank aan de medewerkers van de 'Bibliothèque Royale' te Brussel en het Muziekwetenschappelijk Instituut van de Katholieke Universiteit te Leuven.

Dit artikel is een verkorte versie van de programmatoelichting die ik in 2004 voor bovengenoemde uitvoeringen schreef.

Hombourg, mei 2025
Prof. dr. Hans van Dijk

Illustratie: Kopergravure van het interieur van de Dom in Salzburg, gemaakt tussen 1682 en 1686. Zichtbaar zijn drie balkons met drie groepen musici en één met zangers. Twee (van de zeven) orgels zijn zichtbaar. De prent zou gemaakt kunnen zijn n.a.v. de uitvoering van de 'Missa Salisburgens'.